

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, July.-Dec 2018, PP 87- 100

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2018ء، مسلسل شمارہ 6

☆ صائمہ شعبان، ڈاکٹر مجاہدہ بیٹ

تصوف دی ٹورتے مہاندرا

Abstract

Mysticism is the science of realities and states of Sufi's experiences. Sufi purifies himself from all worldly necessities. He only demand for the remembrance of Allah. Stepping forward to the steps of mysticism, he gain the knowledge of heart and mind that value of gold and stone will be equal to him. It safe guards the human heart, that he leaves behind the cal of fame and vanity to reach the state of truthfulness. Almost every religion of the world has its presence. Mystic is some one who expereinced inner or 'secret' knowledge of God. Sufi believe on the union of the soul with the divine one, which is good and source of all existence and values. Mysticism is from the shakles of religion because myhstic imagine that

☆ پی ایچ ڈی سکالر پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور
☆ چیمبر پرسن شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

universality is at stake.

تصوف اچھا موضوع اے جس بارے ڈھیر گل بات کیتی جاندی اے۔ وکھو وکھ دھرماں تے زباناں وچ ایس دے وکھو وکھ مطلب تے مفہوم نیں۔ مقصد سب دا سانجھا اے۔ تصوف دا مڈھ یونانی زبان توں بچھا۔ جس دا مطلب اے بلھ تے اکھاں بند کر لینا، اپنے آپ نوں احساسی صورت تے خاموش رہن والی حالت وچ لیاؤنا۔ یونان وچ ایس عمل نوں باطن دی تلاش دا عمل Complete Darkness آکھیا گیا اے۔ اکھاں تے بلھ بند کر کے اوس تھاں تے اپڑنا جتھے بندہ اپنے احساساں نوں بیان کرن دے قابل نہ رہوے۔ ایہہ خالصتاً ذاتی کاروائی دا سلسلہ تے خالص عشق حقیقی دا سٹہ خیال کیتا جاؤندا اے۔ ایہہ مراقبہ یا Meditation وی اکھواندا اے۔ ایہہ علم خالصتاً روحانی اے جس نوں استاد، گرو، پیر یا مرشد توں بناں پورا نہیں کیتا جاسکدا۔ ایس علم نوں تین ونڈاں وچ ونڈیا گیا اے۔

1- علم من اللہ

2- علم مع اللہ

3- علم باللہ

ایس بارے جانکاری مولانا عبدالمجید دریا آبادی نے کتاب ”تاریخ تصوف“ وچ دتی اے کہ:

”علم من اللہ شریعت ہے۔ یعنی احکام الہی و فرائض عبدیت کا علم، علم مع اللہ علم

مقامات طریقت و دریات اولیاء کا نام ہے۔ علم باللہ معرفت ہے، معرفت بغیر علم

شریعت کے قبول کے درست نہیں۔“ (1)

باطنی علم یا روحانی واردات دا علم تقریباً ہر دھرم وچ موجود اے جیہڑا ثابت کر دا اے کہ ایہہ اوہ فلسفہ حیات اے

جہدی ہر کسے دی تانگھ تے ہوسکدی اے پر مقدر نہیں رب ولوں خاص چونویں بندیاں نوں ایس علم لئی چنیا جاؤندا اے۔

ایہہ اوہ چونویں بندے ہوندے نیں جہناں نوں اوہناں دیاں حیاتیاں وچ خاص تے حقیقی سکون عطا کیتا جاندا اے سگوں

مرن مگروں وی یاد رکھیا جاؤندا اے۔ پنجابی کلاسیکل صوفیاں دے ناں ایس کھیتر وچ خاص حوالہ نیں جیہڑے صدیاں

مگروں وی پنجابیاں دے من اندر جیوندے جاگدے نیں۔ جیمز ایچ لیوبا نے کتاب The Psychology of

Religions وچ اپنے وچار بیان کیتے نیں کہ:

“Mysticism is a defection of man, it is a marging of the invidual will with the universal will, a consciousness of immediate relation with the divine, an intvitive certainty of contact with the supersensual world etc”.(2)

تصوف بندے دی ذات وچ موجود کمیاں نوں پورا کرن دا ناں اے جیہڑی بندے دی ذات نوں کائنات دے خالق نال ملا کے مکمل ہوندی اے۔ اپنی تلاش دے نال رب دی تلاش نوں ممکن بنا دیندی اے۔ بندہ اپنے باطن دی کھوج کردارو حافی منزلاں پار کردا جس منزل نوں حاصل کردا اے، اوہ منزل فنا توں بقا دا سلسلہ ہوندی اے۔ بہت ساریاں دنیاوی خوشیاں اندر داسکون دان نہیں کردیاں۔ ساری دنیا دیاں نعمتاں اک پاسے ہوون تے دل دی بے سکونی اوہناں نعمتاں نوں کھوٹا کر دیندی اے۔ تاریخ گواہ اے کہ دھرم دے اُسرناں دا کارن ایس اندر لے پن دا اقرار سی جیہڑا لکھاں گھڑیاں مگروں نصیب۔ صوفیاں نے رشتے ناطے، دولت، سکون، آرام سب کج تیاگ کے پنڈتاں، سادھوآں، سنتاں، مولویاں تے پادریاں توں علم حاصل کرن نوں ضروری سمجھیا۔ معرفت دیاں منزلاں طے کر کے اخیر رب دی رضا نوں حاصل کر کے اندر لے سکون نوں لہے لیا۔ اندر دے سکون دی دولت نوں اپنے دل تک محدود رکھن توں اڈعام بندے دے دل تیک اپڑان لئی کوشش شروع کردتی۔ معرفت دا ایہہ چراغ صدیاں توں روشن اے۔ چاہ رکھن والیاں نوں اوس دی لاٹ سب توں وڈا سوما اے۔ اسلام وچ ایس باطنی حالت یا تصوف نوں ”احسان“ دے ناں نال جانیا جاوے اے جس دا ثبوت حدیث نبوی ﷺ توں ثابت اے جس دا مطلب اے عبادت ایس ڈھنگ نال کرو کہ تسیں خدا نوں دیکھ رہے او۔ اگر ایہہ تہاڈے واسطے ممکن نہ ہووے تے ایہہ جان لو کہ اوہ تہا نوں دیکھ رہیا اے۔ سید قاسم محمود لکھدے نیں:

”تصوف عملی طور پر وہ طریقہ حیات ہے جس کا مقصد ذات خداوندی سے

بلا واسطہ رابطہ پیدا کرنا ہے۔“ (3)

ہر عمل دار عمل ہوندا اے تے ہر کم دا کوئی مقصد ہوندا اے۔ بندے نوں اوس دی حیاتی دا مقصد لہے جاوے، اوہ

اوس نوں حاصل کرن واسطے ہر ممکن کوشش نوں یقینی بناؤندا اے۔ تصوف دی گل کیتی جائے تے ایس دا مقصد رب تیک اپڑنا تے اوس دی رضا حاصل کرنا اے۔ پنجابی ادب وچ تصوف توں مراد حضرت بابا فرید شکر گنج دا فلسفہ ’میں‘ نوں منجی وانگ گٹ کے مکا دینا اے۔ اندروسے دوئی دے ہنیرے توں رہائی حاصل کر کے اوس موم بتی نوں بالنا اے جس نال اوس نوں اپنے آپ نال رب دی ذات وی دسی شروع ہو جائے۔ تصوف اصل وچ بندے دا اللہ نال عشق پیدا کرن دا اوہ سوما اے جس راہیں اوہ توبہ توں پندھ شروع کر کے اخیر رضا حاصل کرن وچ کامیابی حاصل کر لیندا اے۔ تصوف بندے اندر اخلاقی قدراں نوں پیدا کر داتا اے تاں جے رب نال، رب دے بنائے بندیاں دے دلاں نوں قرار اپڑان داسوما بنیا جائے۔ اللہ تعالیٰ نے بندے نوں صرف عبادت لئی پیدا نہیں کیتا، اوس واسطے اوہ دے کول فرشتے موجود نیں۔ اوس نوں نمازاں، زکوٰۃاں، سجدیاں تے قربانیاں دی لوڑ نہیں۔ اوہ دل وچ تقویٰ دے معیار نوں ٹولدا اے۔

تصوف دی اعلیٰ ترین صورت دا حوالہ قرآن مجید تے سنت رسول ﷺ توں ثابت اے۔ حضور اکرم ﷺ نے دین اسلام نوں قیامت تک دے بندیاں واسطے مکمل ضابطہ حیات قرار دتا اے۔ تصوف دی عمارت نوں آپ ﷺ مگروں صحابہ کرامؓ، تابعین تے تبع تابعین نے پورا کیتا۔ ویلے نال بدعتاں نے ٹھکانہ جمانا شروع کیتا تے لوکاں نے دینی اعتبار نال لوکاں نوں درجیاں یا مرتبیاں وچ ونڈ دتا۔ دین نال گوڑھی سانجھ رکھن والیاں نوں زاہداں تے عابداں دے ناواں نال بلایا گیا۔ ”صوفی“ اکھر دا مڈھ حضور ﷺ یا صحابہ کرامؓ دے زمانے وچ نہیں ملدا۔ نیک لوکاں نوں قرآن مجید وچ عابد، صادق، ذاکر تے شاہد دے ناواں نال سدا گیا اے۔ صوفی اکھر وکھ وکھ دھرماں نال سانجھ رکھن والے لوکاں نے اپنے اپنے نظریے موجب تخلیق کیتا۔ تصوف دا اصل ”صوف“ ہووے یا ایس دی سانجھ ”صفا“ نال رلائی جاوے ایہہ گل چٹے دن وانگ روشن اے کہ ایہہ ہر دھرم دا وڈا تے خاص حصہ اے۔ جس دی عمارت نیت تے خلوص والے عمل تے کھلوتی اے۔ تصوف حیاتی لنگھاون دا اوہ ڈھنگ اے جس راہیں وحدہ لا شریک، ذات باری تعالیٰ نال بلا واسطہ سانجھ پیدا ہو جاندی اے۔ ایس سانجھ نوں حاصل کرن واسطے ساک نوں قلبی تے روحانی وارداتاں الاٹھنیاں پیندیاں نیں۔ اصطلاح وچ ایس دولت نوں ”کشف“ آکھیا جاؤندا اے۔ تاں گھ سچی ہووے، حُب خالص ہووے تے منزل واسطے چکیا جان والا ہر قدم عشق حقیقی وچ جیہڑا مقام دان کر داتا اے اوس نال حاصل ہون والی لذت اکھراں وچ بیان کرنا ناممکن اے۔ غلام

احمد پرویز نے کتاب ”تصوف کی حقیقت“ وچ لکھیا اے کہ:

”تصوف کیا ہے؟ خدا سے ملنے یا اسے دریافت کرنے یا اسے دیکھنے کی شدید ترین آرزو کا نام ہے۔ تصوف کیا ہے؟ روح انسانی کا اپنی اصل (خدا) سے واصل ہو جانے کا اشتیاق۔ تصوف مذہب کی روح ہے۔ تصوف ہی وہ رہنام اور ناصح ہے جو ہر وقت انسان (سالمک) کو تلقین کرتا رہتا ہے کہ دیکھنا؟ کہیں مقصود نگاہ سے اوجھل نہ ہو جائے۔“ (4)

حضرت داتا گنج بخش جویری نے اپنی کتاب ”کشف المحجوب“ وچ تصوف نوں تن و نڈاں وچ وٹدیا اے۔

1- صوفی

2- معصوف

3- مستصوف

صوفی توں مراد اوہ بندہ اے جیہڑا اپنے آپ نوں فنا کر کے حق نال مل جائے۔ نفسانی تانگھاں نوں مکا کے حقیقت تیک اپڑ جائے۔ متصوف اوہ اے جیہڑا ریاضت تے مجاہدے نال خاص مقام دی طلب کردا اے۔ اوں مقام نوں حاصل کرن واسطے سچ تے سدھے راہ دا چننا کردا اے۔ معصوف اوہ اے جیہڑا دنیاوی عزت تے مال حاصل کرن واسطے ایس راہ دا چننا کردا اے۔ اوں نوں صفات تصوف دی کجھ خبر نہیں ہوندی۔ اوہ اپنی نفسانی تانگھاں نوں پورا کرن واسطے اپنی راہ تے لگا رہندا اے۔ اجے لوک مکھی تے بھیڑیے وانگ اپنی طلب دی خاطر حیاتی لنگھاؤندے نیں۔ پروفیسر احسان الحق چیمہ موجب:

”حضرت ابوالحسن نوری فرماتے ہیں کہ تصوف نام ہے نفس اور حرص و ہوا کی غلامی سے آزاد پانے کا، باطل کے مقابلہ میں جرات و مردانگی دکھانے کا، دینی و تکلفات کو ترک کر دینے کا، اپنے مال کو دوسروں پر صرف کر دینے کا اور دنیا کو دوسروں کے لیے چھوڑ دینے کا۔“ (5)

ہر بندے دا حیاتی لنگھاؤن دا ڈھنگ وکھرا ہوندا اے۔ حیاتی دیکھن والی اکھ دا نظریہ اوں دائرے دی تخلیق

لئی جہناں رنگاں نوں ورتدا اے، اوہو رنگ آل دوالے کھل دے نیں۔ جس پنڈھ تے پاندھی ٹردا منزل تیک اپڑدا اے۔
اوس دا خاص مقصد اوس نوں ٹردے رہن دا جواز دیندا اے۔ تصوف اصل وچ بندے دارب نال عشق پیدا کرن دا اوہ سوما
اے جس نال اوس دی رضا دا یقین اوس نوں ٹھاری رکھدا اے۔ اوہ اچھے عمل کردا اے جو اوس محبوب دی رضا دا کارن
بنے۔ تصوف بندے اندر اخلاقی قدراں نوں پیدا کر کے ترقی دی منزل تے کھلا رکھے رب تعالیٰ نال ملاقات کراؤندا اے۔
حافظ ناصر محمد نے کتاب ”رابعہ بصری“ وچ ایس بارے دس پائی اے کہ:

”تصوف کی سادہ سی تعریف یہ ہے کہ انسان کی سوچ اور اس کا عمل اللہ سے

محبت کی بنیاد پر ہو۔ اللہ کی رضا پر راضی رہے۔ صبر سے کام لے اور ہر حال میں

اللہ کا شکر ادا کرے۔“ (6)

ابو ریحان البیرونی اوہ پہلا سوجھوان مسلمان سی جس نے ہندوستان دے مسلماناں نوں ہندو آں دے تصوف
توں جانو کروایا۔ اوہنے ہندو پنڈتاں کولوں سنسکرت سکھی۔ ہندواں دیاں کتاباں دا ترجمہ عربی تے فارسی زبان وچ کیتا۔
ایہہ غزنوی حکومت دا زمانہ سی جدوں برصغیر دے مسلمان پہلی وار اپنشد تے یوگا دیاں دھرمی تعلیمات توں جانو ہوئے۔
مہاتما گاندھی دا عقیدہ سی کہ جے اوہنوں ہندومت دی تعریف کرن نوں آکھیا جائے تے اوہ آکھے گا کہ پر امن و طیریاں
نال حق دی تلاش دا ناں ہندومت اے۔ ہندوستان دے پرانے لوک دراویدن (Dravidian) اکھوائے۔ 1500 قبل
مسح دا زمانہ سی جدوں آریا قبیلے کوہ ہندو کش راہیں سندھ دی وادی وچ داخل ہوئے۔ ایہناں وچوں کجھ ایران وچ رہ گئے
کجھ پنجاب دے مشرقی علاقیاں وچ آسے، اتھے ویداں نوں تخلیق کرن وچ رُجھ گئے۔ ہندومت وچ آریاداں نے
پنجاب دے علاقیاں توں ہولی ہولی گنگا ول سفر شروع کیتا۔ ہندو دھرم دے وید 4 ونڈاں وچ ونڈے گئے۔

1- رگ وید۔ (نظاماں نیں۔ دس ہزار منتر نیں)

2- سام وید۔ (راگ تے گیت نیں۔ ادھا حصہ رگ وید توں لٹا گیا اے)

3- یجر وید۔ (رگ وید توں چنوا اے۔ قربانی دے ویلے گایا جاند اے)

4- اتھرو وید۔ (نظم تے نثراے۔ 6 ہزار منتر نیں۔ اک ہزار رگ وید توں نیں زیادہ حصہ جادو توں متعلق اے)

عماد الحسن لکھدے نیں:

”وید کے بارے میں خیال کیا جاتا ہے کہ اس میں بیان کردہ سچائیاں ابدی

حقائق ہیں جو اپنا ایک الگ لازوال وجود رکھتی ہیں۔“ (7)

ایہہ اوہ زمانہ سی جدوں ویداں نے برہمنوں چار ذاتاں وچ ونڈ دتا۔

1- برہمن (Brahmn) نوں دھرم دی نمائندگی کرن دادرجہ حاصل ہويا۔

2- کھشتری (Khysatriya) نوں لڑن واسطے یا طاقت دامظاہرہ کرن والی ونڈ وچ رکھیا گیا۔

3- ویش (Vasiya) نوں واہی نیچی توں متعلق کماں واسطے چنیا گیا۔

4- شودر (Sudra) نوں سب توں نیویں ذات دادرجہ دتا گیا۔

دھرم یا تصوف دی راہ دے سلسلے وچ برہمن ذات سب توں وڈی تے اگے متھی جاندی اے۔ ایہہ لوک پجاری دے ناں نال بلائے جاندے نیں۔ ایہناں دی کم علمی تے لوبھ نے ہندو دھرم نوں ظاہری عملاں دا گورکھ دھندا بنا دتا۔ باطنی کیفیتیاں، جذبیاں، عقیدیاں، نیتیاں تے خلوص دا گھانا ہو گیا۔ اوہناں موجب قربانی راہیں خدا دے نیڑے ہونا آسان سی۔ امیر بندے ایس عمل نال اندرونی سکون لہدے غریب اندر دی تلاش تے تصوف دی ریت نوں جنگلاں وچ جا کے کلیاں حیاتی لنگھا کے، حیاتی دے مسئلیاں تے دھرمی حقیقتاں بارے غور تے فکر کردے نیں۔ سالاں دیاں کوششاں مگروں جیہڑا اندر دی تلاش نوں ممکن بنالیندا، اوہ استاد اکھواندا اے۔ دو جے چاہن والیاں نوں اپنے تجربیاں نال لا بھ دین دی کوشش کردا اے۔ محرم اکرم رانا لکھدے نیں:

“A teacher would gather pupils around him in

a private place often in the forest and mysteries

would be revealed to the chosen few and not

written down, but p[reserved by memories” (8).

ہندو تصوف دا سب توں وڈا پرچارک شنکر اچاریہ سی جس نے مکتی یعنی نجات حاصل کرن لئی بھگتی یا عشق نوں سوما

قرار دتا۔ شنکر اچاریہ دے فلسفے توں پہلاں ہندوواں دے عقیدے موجب برہمایاں خدا دے دوروپ سن شیو تے

وشنو۔ ایہناں راہیں عبادت یا بھگتی خاص سی۔ ہولی ہولی پجاریاں کچھے لگ کے اوہناں شیو توں ودھ وشنو نوں اہمیت

دینی شروع کردتی۔ نال ای رام تے اوتار دے کردار نوں سامنے لیا کھلاریا۔ اوہدوں رام بھگتی تے کرشن بھگتی دا سلسلہ عام ہو گیا۔ ہندو فلسفہ خاص طور تے شکر اچاریہ دیاں تعلیماں تے رامائن دی دوہری صورت بدل گئی۔ Geoffrey Parrinder اپنی کتاب Mysticism وچ لکھدا اے کہ:

“Hindi philosophy was deeply divided between the monism of Samkara and the notified non-dualism of Ramanja and even more by the personal theism of the Bhakta devotees”. (9)

شکر اچاریہ نے برصغیر دے لوکاں نوں توحید پرستی دا حکم دتا۔ اوہ لوک اک توں ودھ خداواں دے قائل سن۔ تصوف دے راز نوں شکر اچاریہ نے اک خدا دی پوجا تے اوس نوں راضی کرن واسطے کہتے جان والے کماں نوں حیاتی وچ شامل کرن نال لکھیا۔ راجا موہن رائے (1772ء) رادھا نگر جمیا۔ ایہہ زمانہ مغلیہ سلطنت دے زوال داسی۔ ہر پاسے افراط فری سی۔ اعلیٰ درجے دی ذہانت تے غیر معمولی حافظے کارن بارہ ورھے دی عمر وچ عربی تے فارسی زبان سکھ گیا۔ اوس ارسطو دیاں لکھتاں نوں پڑھن نال مولانا رومی دیاں کتاباں وی پڑھیاں۔ سولہ سال دی عمر وچ سنسکرت لکھ کے فلاسفی تے دو جیاں کتاباں بارے جانکاری حاصل کیتی۔ بت پرستی دے خلاف کتاب لکھی لوک اوہدے خلاف ہو گئے۔ پیو دے غصہ کرن پاروں گھروں نکل گئے۔ تبت اپڑے تے بدھ مت دا مطالعہ کیتا۔ توہم پرستی دے خلاف ”تحفۃ الموحیدین“ لکھی۔ ”مناظرۃ الادیان“ لکھ کے وکھو کھ دھرماں بارے بحث کیتی اپنشد اں دے ترجمے کیتے۔ عیسائیت دا مطالعہ کیتا۔ حضرت مسیح دے کلمات دے ناں نال کتاب لکھی۔ ”توحید پرست“ دا خطاب حاصل کیتا۔

چودھویں صدی توں لے کے سولہویں صدی تے فیروہیویں صدی تک چلدی آن والی ہندو صوفی ریت نوں ہندو صوفیاں نے ویداں، بھگوت گیتا، مہا بھارت، اپنشد اں دیاں تعلیماں دے پرچار نال جاری رکھیا اے۔ شکر اچاریہ توں اڈا راما نند، رومی داس، کبیر، سادھنا، سپنا، پیپا، بھاوانندا، دھرم داس، ملوک داس، نام دیو، ایکاناتھ، ٹکارام، میرا بھائی، تلسی داس، امرتا پوری، آندا مائی، منت دریا صاحب، سری رومی سنکر تے سنت راما نند خاص کردار ادا کردے دسدے نیں۔ چھیویں صدی قبل مسیح دا زمانہ تصوف وچ خاص مقام رکھدا اے۔ ایہہ اوہ زمانہ اے جدوں ایران وچ زرتشت دھرم

نے اپنا دکھرا ناں بنایا۔ چین وچ لاؤتزو تے کنفیوشس نے اپنے وچاراں دا کھلار شروع کیتا۔ ہندوستان وچ ایسے صدی وچ بدھ مت نے موڈھی سدھارتھ راہیں ساہ لینے شروع کیتے۔ ”مہامایا“ تے ”راجہ سدودھن“ دے گھر 563 قبل مسیح جمیا۔ نجومی نے دسیا کہ ایہہ وڈا ہو کے مشہور سنیا سی تے بادشاہ بنے گا۔ ایس دی محل وچ خاص ڈھنگ نال پالنا ہوئی۔ ایہہ تنہا پسندی تے ہر ویلے کھوج وچ رہندا۔ ویاہ مگروں وی حال نہ بدلایا۔ پتر راہول دے جمن مگروں اپنے اندر دی کھوج واسطے محل نوں چھڈ جنگل ٹر گیا۔ Harry Mathews نے کتاب What is Religion وچ ایس بارے لکھیا اے کہ:

“He left his family and his religion (Hinduism) to look for the meaning of life. He became known as the Budha which means unlighted one”. (10)

حیاتی دے مطلب نال اپنے اندر جانن تے پہچانن واسطے صوفیاں دا دھرم نوں خیر آباد آکھتا کوئی نویں گل نہیں۔ صوفیاں دیاں حیاتیاں دا ویروا دس پاؤندا اے کہ ایہناں اپنے اندر وسے سکون نوں لھن واسطے اپنے جنمی دھرم نوں وسار کے نویاں لئیاں اُساریاں۔ بڈھے بیمار نال جنازے رتے بدھا دے ذہن تے بے ثباتی تے بے چینی دا وچار اُساریا۔ سنیا سی دی زیارت اوس دے پرسکون چہرے تے اوس دے اندر وسدے اطمینان نے بدھانوں راہ دکھا دی۔ بدھانے عالماں کولوں علم سکھیا پر اندر نہ بجھی۔ جنگلاں وچ فاقے کئے، سک کے تیرا ہو گیا اخیر اک دیہاڑے مراقبے وچ روحانی دولت حاصل کر گیا۔ گوتم بدھ نے نروان حاصل کیتا تے ایس نروان نوں لوکاں تیک اپڑایا۔ کشمیر، قندھار، لنکا، چین، ملائیشیا، انڈونیشیا، یونان، مصر، شام، شمالی افریقہ ایس دے خاص مرکز بن گئے۔ بدھانے نواں دھرم ”بدھ مت“ تخلیق کیتا۔ بدھ مت دے صوفیاں دا اپنے اندر دی کھوج تے رب تیک اپڑن دا اوہو ڈھنگ اے جیہڑا بدھا نے اپنایا۔

پہلی صدی ہجری وچ براعظم ایشیا دے علاقیاں ایران تے ہندوستان وچ عیسائی دھرم دے پرچار دا سہرا تھامس دے سرا اے۔ ایس نے اپنے دھرم تے ٹر کے معرفت حاصل کیتی تے لوکاں نوں وی پریریا۔ عیسائی صوفی

ارمینیا (Armenia-301) تے جورجیا (Sgorgia-327) نے منگولاں دے ویلے عیسائی صوفی ریت نوں عام کرن دی کوشش کیتی۔ ستویں صدی عیسوی وچ Tang Dynasty (618-907) نے عیسائیت نوں چین وچ عام کیتا۔ father Jordan Catalani (1321-1322) نے ہندوستان وچ ایس دھرم نوں سوہنے ڈھنگ نال بنا سجا کے پیش کیتا۔ سینٹ پال (Saint Paul) نوں سب توں پہلا عیسائی صوفی خیال کیتا جاؤندا اے۔ جیہڑا عہد نامیاں دیاں لکھتاں نوں باطنیت پسند ڈھنگ وچ لکھن پاروں مشہور اے۔ فلاطینوس، ہریمس، آگسٹائن مشہور صوفی بزرگ نیں۔ عیسائی دھرم وچ تصوف درایت دا مڈھ حضرت عیسیٰ علیہ السلام توں لہدا اے۔ توحید پرستی دے نال اخلاقیات تے اندر دی کھوج نوں لازمی قرار دین واسطے حق تے سچ دے فلسفے نوں عام کیتا گیا۔ حضرت عیسیٰ علیہ السلام مگروں پولوس نے ایس ریت نوں اگانہہ ٹوریا۔ آکھیا جاؤندا اے کہ اوہ اجیہا صوفی سی جیہڑا حضرت عیسیٰ علیہ السلام دیاں تعلیماں دی مخالفت کرداسی۔ اک وارد مشق دے سفر دوران ڈگ کے بے ہوش ہو گیا۔ اوہنے آواز سنی کہ ”اے ساؤل تو مینوں کیوں تنگ کرنا ایس؟“ اوہدے موجب ایہہ حضرت عیسیٰ علیہ السلام دی آوازی۔ اوہنے حضرت عیسیٰ علیہ السلام نوں خدا دا پتر منیا تے عیسائیت دے کھلار وچ جُت گیا۔ اوس اپنی عملی تے فکری کوشش نال عیسائیت دی نیہہ اُساری۔ فرانس دا بادشاہ پڑولا، مارٹن لوتھر، سینٹ بینڈکٹ (St. Benedict) عیسائی صوفی ریت نوں عام کردے رہے۔

اسلام دے وجود توں پہلاں ای تصوف جم چکا سی سگوں اسلام موجب تصوف دا مڈھ تے حضرت بابا آدم علیہ السلام توں ہویا۔ حضرت آدم علیہ السلام نوں پہلا صوفی خیال کیتا جاؤندا اے۔ حضرت آدم علیہ السلام دنیا دے پہلے انسان سن ایس وچ شک نہیں کہ اوہناں دی حیاتی دا مقصد رب تعالیٰ دی قربت تے رضا سی۔ پارکھاں تے کھوج کاراں نے اپنے تجربے نال وکھو وکھ صوفیاں نوں اچ مقام دا آہر کیتا۔ کشف الظنون موجب صوفی ابو ہاشم پہلا مسلمان صوفی اے۔ مولانا جامی نے ذوالنون مصری نوں پہلا صوفی آکھیا اے۔ ”امام غزالی“ نوں وی پہلا صوفی منیا جاندا اے۔ تصوف دے دو بے دور وچ تصوف نے فلسفیانہ نظام دی شکل اختیار کرنی شروع کردتی۔ تہجی صدی ہجری وچ تصوف باضابطہ علم دے روپ وچ سامنے آ گیا۔ وکھو وکھ صوفیاں نے اپنے طور تے ایہدی تعریف تے مفہوم بیان کیتے۔ تصوف دے تہجی دور وچ صفی ابن العربی داناں ذکر جوگ اے۔ جہناں لوکاں دا اخلاقی شعور بیدا کیتا۔ ایہہ عرب دے سردار حاتم طائی دی اولاد سن۔ ایہناں دا پورا ناں الشیخ الاکبر شیخ محی الدین ابو بکر محمد علی الطائی لاحاتمی الاندلسی اے۔ اندلس وچ

جے تے اندلس توں باہر تیونس، مصر، شام تے حجاز دے دو بے مکاں دا سفر کیتا۔ تصوف وچ ایہناں نے خاص طور تے ’نظریہ وحدت الوجود‘ سامنے لیاؤندا۔ ایس کارن ابن عربی دا خطاب پاتے نال آج تیک ایسے پاروں مشہور نیں۔ ایس نظریے موجب خدا ای سب کجھ اے۔ کائنات اوہدیاں صفتاں دی ظاہری تے ٹھوس شکل نیں۔ نظریہ وحدت الوجود دا اقرار صرف اسلام وچ نہیں۔ ایہہ ہندومت، عیسائیت، بدھ مت تے سکھ دھرم دا وی حصہ اے۔ ابن عربی نے 300 توں 500 تیک کتاباں لکھیاں۔ کتاباں عربی وچ نیں جہناں دا دو جیاں زباناں وچ ترجمہ وی ہو چکیا اے۔

برصغیر پاک و ہند وچ شیخ علی ہجویری نے شریعت تے طریقت دیاں کڑیاں نوں جوڑیا۔ خواجہ معین الدین چشتی نے لوکاں دی روحانی تربیت کیتی۔ اپنیاں تعلیمات راہیں تذکیہ نفس تے زور دتا۔ حضرت ابراہیم ادھمؒ نوں اپنے زمانے دا سب توں ودھ متقی تے پرہیزگار صوفی خیال کیتا جاندا اے۔ حضرت جنید بغدادیؒ نے اوہناں بارے آکھیا کہ فقر دے سارے علماں دی چابی حضرت ابراہیم ادھمؒ گول اے۔ اسلامی تصوف وچ حضرت ذوالنون مصریؒ روشن خیال صوفی خیال کیتے جاندا اے۔ ایہہ نظریہ ’’وحدت الوجود‘‘ نوں مندے سن۔ ایس گل تے یقین رکھدے سن کہ سچی محبت رب نال ملاپ دا کارن اے۔ جہدے بعد ذات بندے دی اپنی ذات نہیں رہندی اوہ ذات خداوندی دا حصہ بن جاندی اے اوہا سارا عمل اٹھنا بیٹھنا جاگنا سونا صرف رب دی رضا نال ہوندا اے۔ اوہناں دا صوفی بارے نظریہ سی جس نے ساری کائنات وچوں صرف اللہ تعالیٰ نوں پسند کیتا ہووے اوہ صوفی اے۔ حضرت بایزید بسطامیؒ نال وی بہت ساریاں کرامتاں جڑیاں نیں۔ اوہناں تصوف بارے آکھیا آرام دا بوہا اپنے تے بند کر لینا تصوف اے۔ حضرت جنید بغدادیؒ شریعت، طریقت تے حقیقت دی انتہا تے اڀرے صوفی بزرگ سن۔ جہاں عشق تے زہد دے زور تے تصوف دیاں منزلاں طے کیتیاں۔ روایت اے کہ اوہناں موجب اوہناں دس سال دل دی نگرانی کیتی فیر دس سال تیک دل نے اوہناں دی نگرانی کیتی۔ ویہہ سال توں دل نوں میری تے مینوں دل دی خبر نہیں۔ حضرت حسین منصور حلاجؒ پاکباز عاشق الہی سن۔ ایہناں نے ’’انا الحق‘‘ دا نعرہ لایا لوکاں نے کفر دا فتویٰ لایا تے اوہناں نوں شہید کر دتا۔

’’جدوں محبوب روح وچ رچ جاوے تے فیر نہ حقیقی، حقیقی رہندا اے تے

نہ مجازی، بس روح ہوندی۔ اپنی روح جیہدا رچاؤ ای اوہدی منزل

اے۔‘‘ (11)

اسلامی فتوحات دے نال ای بدعتاں جم پیاں۔ بہت سارے اچھے مسئلے اٹھ کھلوتے جہناں داخل قرآن تے حدیث رسول ﷺ توں نہیں ملد اسی۔ ایس لئی فقہ نے جنم لیا۔ حضرت امام ابوحنیفہ (1304ء)، حضرت امام مالک (350ء)، حضرت امام شافعی (1352ء)، تے حضرت امام بن حنبل (1385ء) نے اسلام نوں اڈواڈ وٹاں دتیاں۔ ایس دور نوں متاثرین دا دور آکھیا جاؤندا اے۔ تصوف دی تحریک حیاتی دا مقصد بن گئی۔ اسلام دے ٹھکویں کھلار تے روح دی تسکین تے روحانی ترقی دے نال نال عام معاشرے وچ ایس دولت نوں عام کرن دا پر بندھ کیتا۔ ایہناں وچ حضرت ابوقاسم قشیری، حضرت شیخ علی ہجویری داتا گنج بخش، حضرت عبدالقادر جیلانی، عبدالکریم جیلی توں اڈبے شمار صوفیاں اپنی حیاتی دا مقصد تصوف نوں بنایا۔ رب دے نال رب دے بندیاں دے سدھار لئی کوششاں کیتیاں۔ ایہہ بارھویں صدی دے اخیر دا زمانہ سی۔ معاشرتی رنگ ڈھنگ تے سوچ دے انداز بدل گئے۔ تصوف نوں نظریے توں ودھ عمل دی لوڑ سی۔ ایس واسطے ہندوستان وچ سلسلیاں نے رواج پایا تے چار سلسلے قائم ہوئے۔

1-	سلسلہ چشتیہ	2-	سلسلہ سہروردیہ
3-	سلسلہ قادریہ	4-	سلسلہ نقشبندیہ

ہندو پاک وچ صوفیاں دی زیادہ تر توجہ اسلام دے ودھاتے صحیح معنیاں وچ کھلار تے رہی۔ ایس سلسلے نوں مریداں دی خاص صوفیانہ تربیت نال پورا کیتا گیا۔ ایہہ اپنے اپنے حساب نال اللہ رب العزت دی توحید تے محبت نوں لوکاں اندر وساون لئی کوشش کردے دے۔

تیرا نور بصیرت حکمت

میرے فہم ادراکوں اُچا (12)

ربی نور بصیرت تے حکمت عام بندے دے دس دی گل نہیں۔ حق دی نگاہ نال تصوف نوں دیکھن مگروں دس پیندی اے کہ اصل تصوف اوہ اے جس دی تعلیم حضرت محمد ﷺ نے دتی۔ جیہڑا تصوف حضرت ابوبکر صدیق، حضرت علی، حضرت سلمان فارسی تے حضرت ابوذر داسی۔ جس دی تعلیم حضرت شیخ عبدالقادر جیلانی، حضرت شیخ شہاب الدین سہروردی، خواجہ معین الدین اجمیری، حضرت محبوب دہلوی تے حضرت خواجہ نقشبندی مجدد سہروردی کردے رہے۔ جہدی دعوت حضرت شاہ ولی اللہ دے قلم راہیں دتی گئی۔ یوسف سلیم وکھو وکھ دھرم ماں وچ تصوف دی ریت بارے گل کردیاں آکھدے نیں کہ:

”ہر مذہب، ہر قوم، ہر ملک اور ہر دور کے تصوف کا طریقہ کار ایک ہی رہا ہے یعنی عشق۔ اگر خدا محبوب ہے اور انسان محبت ہے تو لامحالہ محبوب کے حصول کا طریقہ محبت سے عشق ہی قرار پاسکتا ہے۔“ (13)

جے بندے دی حیاتی دا اصل مقصد عشق بن جائے تے عاشق نوں ایس پندھ وچ ملن والیاں اوکڑاں توں ڈر نہیں لگدا، اوہ کنڈیاں تے وی قرار پالیندا اے۔ عشق مجازی ہووے یا حقیقی بندے دی سوچ تے ڈھنگ نال عمل وی بدل کے رکھ دیندا اے۔ ہر ویلے محبوب نوں راضی کرن دی تا نگھ اوس نوں بے قرار رکھدی اے۔ عشق دا جذبہ حقیقت دیاں اوہ تفصیلاں اُلکدا اے جس نال بندہ رب دے متھے راہ تے شدائیاں وانگ ٹردا اے۔ فنا فی اللہ دی منزل ول دھیان لاؤن والا عاشق فنا فی الذات توں پینٹا شروع کردا اے۔ الف اللہ دے راز نوں حاصل کرن واسطے عشق دی جاپ چدا اے۔ دنیاوی فائدیاں تے نقصاناں توں بے پرواہ ہو کے صرف حق دی تلاش وچ جُت جاؤندا اے۔ سچ نوں ساہواں اندر وسا کے فنا فی الحق حاصل کر کے رہندا اے۔ لوہے توں سونا بن جاؤندا اے۔ شکیل احمد ظاہری موجب:

اڈ و اڈ اسمان قلندر نوبت مارے نچ
ونگ ملنگ دی چھنکاں مارے رتا ہووے کچ (14)

حوالے

- 1- عبدالماجد دریابادی، تاریخ تصوف، جہلم: بک کارنز، 2016ء، ص 57
- 2- James H. Leuba, The Psychology of Religious Mysticism, 1925, Pg.1
- 3- قاسم محمود، سید، اسلامی انسائیکلو پیڈیا، لاہور: الفیصل ناشران و تاجران کتب، 1993ء، ص 549
- 4- غلام احمد پرویز، تصوف کی حقیقت، لاہور: ادارہ طلوع اسلام، 1981ء، ص 35
- 5- احسان الحق چیمہ، پروفیسر، تصوف فلسفہ اور تاریخ، لاہور: تفہیم دین پبلشرز، 2001ء، ص 22
- 6- ناصر محمد، (حافظ)، رابعہ مصری، لاہور: بک کارنز شوروم، 2012ء، ص 60
- 7- عماد الحسن ازاد فاروقی، دنیا کے بڑے مذاہب، جہلم: بک کارنز، 2013ء، ص 44

- 8 پروفیسر محمد اکرم رانا، بین الاقوامی مذاہب، اسلام آباد: پورب اکیڈمی، 2009ء، ص 32
- 9- Geoffrey Parrinder, *Mysticism*, New York: Oxford University Press, 1976, Pg.184
- 10- Harry Mathews, *What is religion*, London: Basil Black Well Publishers, 1987, Pg. 7
- 11 عمیر اب، روح رچیے، 2017ء ص 16
- 12 انوار احمد اعجاز، درد داں بھری چنھاں، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، 2005ء، ص 9
- 13 یوسف سلیم چشتی، پروفیسر، تاریخ تصوف، لاہور: علماء اکیڈمی محکمہ اوقاف، 1976ء، ص 9
- 14 شکیل احمد طاہری، وچھوڑیاں دے شگن، لاہور: سانجھ پبلشرز، 2015ء، ص 35